

OUD SCHRIFT

« De vooruitgang die sinds enkele tijd verwezenlijkt werd in de historische wetenschappen is, voor een belangrijk gedeelte, het gevolg van de grondige studie van de handschriftelijke bronnen van de geschiedenis, bronnen waarvan de uitgevers uit de vorige eeuwen soms de teksten hebben verminkt of verkeerd weergegeven »

Kan Reusens
(vertaald uit het Frans)

Met die vaststelling begon Kanunnik Reusens, professor aan de Leuvense Universiteit, zijn standaardwerk « Elements de Paléographie » dat in 1899 uitgegeven werd

Sindsdien werd nog heel wat werk geleverd, niet in het minst door wijlen professor Egied Strubbe, aan wie wij volgende bepaling van de paleografie ontleen

« De wetenschappelijke studie van het schriftwezen in het verleden noemt men **paleografie**. Zij bestudeert het schrift en de omstandigheden die het vervaardigen van het schriftwerk beïnvloeden, spoort de samenhang tussen deze omstandigheden op en gaat de wijzigingen na die zich daarbij in de loop der tijden voordoen. Het schrift op zegels en munten en de opschriften (bv grafschriften) behoren niet tot haar gebied

Als hulpwetenschap van de geschiedenis leert de paleografie

- 1 het oude schrift correct lezen en afschrijven ,
- 2 de ouderdom en de herkomst van een oud schriftwerk bepalen ,
- 3 de schriftfouten in oude geschriften vaststellen en uitleggen (1) »

— * * —

Paleografie onderwijst ons dus in de kennis van het kritisch lezen en beoordelen van archiefstukken die niet in ons hedendaags schrift gesteld zijn. Ieder die zich met de studie van dergelijke documenten wil bezighouden, zou bijgevolg vooraf de daartoe noodzakelijke kennis van de paleografie moeten bezitten. Bij universitair gevormde historici is dit het geval. Men wordt een cursus in paleografie opgelegd. Bij liefhebbers-historici en -genealogen neemt men precies het tegenovergestelde waar. Zonder enig begrip van wat paleografie, oud schrift of oude manuscripten eigenlijk zijn, vatten zij hun opzoekingen en studies aan. Dikwijls moeten zij tot hun verbazing vaststellen dat bepaalde oude schriften voor hen volstrekt onleesbaar zijn.

Tegenover de al dan niet leesbaarheid van een archiefstuk kunnen de amateur-historici stellen dat veel van de oudste oorkonden, kronieken, enz. reeds

---

(1) Dr. E. Strubbe. Gewoon Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Gent. « Grondbegrippen van de Paleografie der Middeleeuwen », Wetenschappelijke Uitgeverij en Boekhandel, Gent 1964 (2 delen)

door bekwame auteurs bewerkt en uitgegeven werden, zodat zij menen met die werken voldoende stof te hebben om hun studie tot een goed einde te brengen. Zij verwaarlozen echter die stukken die niet uitgegeven zijn en kunnen daarbij, door hun gebrek aan vorming, sommige belangrijke feiten over het hoofd zien. Het leren lezen, ontleden en interpreteren van archiefstukken, zelfs uit de late Middeleeuwen, is een zeer tijdrovende bezigheid die door amateur-geschiedkundigen meestal niet aangevat wordt, omdat zij aanvoelen dat zij daartoe niet bevoegd zijn en spoedig willen klaar zijn met hun werk. Het is een feit dat veel plaatselijke geschiedeniswerken onvolledig zijn juist omdat de schrijver ervan, wegens gebrek aan paleografische kennis, niet in staat geweest is andere bronnen te raadplegen dan degene die uitgegeven werden. Dit is enkel een vaststelling. Wij willen hiermede geen afbreuk doen aan de verdienste van gelijk wie zich op het pad van de plaatselijke geschiedenis waagt!

Liefhebbers-familiekundigen of -genealogen kunnen meestal niet steunen op uitgegeven werken. In 99 t h van de gevallen is over de familie die hen interesseert niets gepubliceerd en zijn zij bijgevolg verplicht de archieven zelf grondig te onderzoeken. Van zodra zij met hun opzoekingen vorderen en in de 17e, misschien in de 16e eeuw, belanden, stuiten zij op moeilijkheden bij het lezen van het schrift. Sommigen geven het dadelijk op! Anderen raadplegen een kennis die wat meer ervaring en wat meer belangstelling heeft voor oud schrift. Enkel volgen lessen in oud schrift bij een VVF-afdeling en pogen van daaruit hun opzoekingen met meer kennis voort te zetten. Deze laatsten behoren tot de gelukkigen. Zij hebben meer belangstelling gekregen voor het schrift zelf en hun aandacht werd wellicht gevestigd op werken zoals die van Kan Reusens, Prof. Eg. Strubbe, Drs. J.L. Van der Gouw, enz. Vooral zullen de talrijke oefeningen, die in dergelijke cursussen voorkomen, hen meer vaardigheid bezorgd hebben in het lezen en ontleden van oude teksten.

Met wat voorafgaat hopen wij duidelijk te hebben gemaakt dat meer kennis van oud schrift (paleografie) leidt tot meer begrip van en meer belangstelling voor de oude geschriften en van daaruit tot betere eindresultaten van het vorsingswerk.

Met onderhavige bijdrage beogen wij nochtans niet die wetenschap aan te leren. Onze bevoegdheid als amateur-genealoog, die gepoogd heeft zijn licht op te steken bij enkele van de talrijke auteurs, strekt niet zover.

Toch is ons doel:

- 1 een korte beschrijving te geven van het begrip « schrift » in het algemeen,
- 2 de aandacht te vestigen op de oorsprong en de evolutie van de lopende handschriften (cursieven) waarmede bij genealogische en historische opzoekingen van de 18e tot in de 14e eeuwen kennis gemaakt wordt,

- 3 een methode tot het leren lezen van oud schrift mede te delen.

Zo deze uiteenzetting bij onze vorsers, familiekundigen of geschiedkundigen uit liefhebberij, wat meer belangstelling voor « Oud Schrift » en/of « Paleografie » zou opwekken, dan zullen wij ons doel ruimschoots bereikt achten!

— * * —

I. — HET SCHRIFT

Schrijven is het resultaat van een complex geheel van hersenfuncties, lichaamshoudingen, arm-, hand- en vingerbewegingen. De neer te schrijven gedach-

ten worden door de hersenen omgezet in impulsen die doorgegeven worden aan de zenuwen langs het ruggemerg om Op hun beurt geven de zenuwen het ontvangen bevel door aan de spieren, die de houdingen van lichaam en ledematen bepalen om de hand en de vingers te bewegen teneinde, langs het gebruikte schrijfmiddel om, het gewenste teken op de schriftdrager over te brengen

Het is duidelijk dat in die omstandigheden gezondheidstoestand, humeur, graad van ontwikkeling, enz van de schrijver evenzeer invloed hebben op zijn geschrift, als de materialen die hij gebruikt Ook het doel dat hij zich met zijn schrijven stelt is van invloed is het bestemd voor anderen dan zal hij duidelijker schrijven dan wanneer het gaat om een kladschrift of een geheugensteuntje, die enkel bedoeld zijn voor hemzelf

Bij het lezen van oude documenten is het nuttig steeds bewust te blijven van het feit dat al die elementen een bepaald geschrift zijn eigen karakter schenken Hierbij dient ook aandacht gegeven te worden aan de uiterlijke omstandigheden waarin een tekst tot stand gekomen is en die gans verschillend zijn van de hedendaagse Pen, inkt, schriftdrager, stand van het schrijfvlak, verlichting en temperatuur van het lokaal e d m, zijn allemaal details die het schrift beïnvloeden en die nog heel weinig gemeen hebben met de middelen en het comfort waarover wij thans beschikken

In het algemeen verstaan wij onder schrift, opzettelijk vastgelegde, een betekenis hebbende en leesbare tekenen Alle echt schrift berust bijgevolg op overeenkomst en is daardoor enkel voor een ingewijde verstaanbaar (2)

De geschiedenis van het schrift leert ons echter dat die overeenkomst in de loop der tijden niet altijd dezelfde was, m a w slechts voor bepaalde perioden onveranderd gebleven is

Het is voldoende even in een paleografisch album te bladeren om overtuigd te worden dat het schrift een lange, zeer ingewikkelde evolutie heeft doorgemaakt (3)

In de ontwikkeling van de meeste schriften kunnen we vier stadia onderscheiden

1 geheugentekens of voorlopers van het schrift (de klassieke knoop in een zakdoek is een geheugenteken),

2 beeldschriften of pictogrammen (bv verkeersborden),

3 gedachtextekens of ideogrammen zijn bv onze arabische cijfers, waar elk teken een gedachte of begrip uitbeeldt,

4 klanktekens of letterschrift of fonetisch schrift waar elke klank van een woord weergegeven wordt door een teken of letter, de reeks letters die gebruikt worden noemt men een alfabet en iedereen weet dat over de gehele wereld tal van verschillende alfabetten gebezigd worden

In de westerse landen wordt enkel nog het latijns alfabet gebruikt en als ideografisch schrift de arabische cijfers Het latijns alfabet vond zijn oorsprong

---

(2) Jan Tschicold Geschichte der Schrift in Bildern 4e aull, Hamburg, 1961

(3) Benevens de aangehaalde werken van Kan Reusens en Dr E Strubbe, zie bv

— J van den Gheyn, Album belge de paléographie, Jette, 1908

— H Brugmans en O Oppermann Atlas der Nederlandse Palaeographie 's Gravenhage, 1910

— A Hulshof Deutsche und Lateinische Schrift in den Niederlanden, Bonn, 1918,

en talrijke andere

reeds tamelijk vroeg in de romeinse beschaving en zou kunnen afgeleid zijn van het griekse alfabet dat ouder is. Over dit laatste zijn de paleografen het niet volledig eens.

De paleografen onderscheiden in het latijns alfabet verschillende vormen van letters die elk een naam meegekregen hebben : kapitaal, unciaal, minuskel, cursief, enz.

Voor het beperkte opzet van onze uiteenzetting komen slechts twee vormen in aanmerking, nl. de minuskel en het cursief. Nochtans om van die vormen een begrijpelijke definitie te geven moeten we ze kunnen onderscheiden van de andere.

Majuskels zijn in principe letters die tussen twee lijnen geschreven worden, het zijn grote of hoofdletters. Naar gelang de structuur onderscheidt men twee vormen :

— kapitaal : zijn de statige, meer hoekige hoofdletters ;

— unciaal : is een vorm afgeleid van het kapitaal, redelijk dik geschreven en enigszins afgerond. Unciaal schrift wijkt wel wat af van het bilineaire (twee-regelige) type der kapitalen.

Minuskelletters daarentegen zijn niet alleen verkleinde kapitalen of uncialen wat de grootte aangaat, zij hebben ook een eenvoudiger vorm die een zekere gelijkenis vertoont met de moderne drukletters (de titel van deze bijdrage bv. staat in kapitaal — bilineair —, terwijl de tekstletter in minuskel gezet is — vierlijniig —, italiaek is een schuinere vorm van de gewone tekstletter).

Minuskelletters hebben als kenmerk dat zij tussen vier lijnen geschreven worden. Men onderscheidt :

1. de korte, geschreven tussen twee lijnen, bv. a, e, m, o, v, enz. ;

2. lange, die zowel de bovenste als de onderste lijnen raken, bv. de « f » ;

3. opgaande, geschreven deels tussen de twee middenste lijnen en deels de bovenste rakende, bv. b, d, l, k ;

4. dalende, geschreven deels tussen de twee middenste lijnen en deels de onderste rakende, bv. g, p, q, y.

Aangezien het schrift onderhevig is aan een bestendige evolutie, spreekt het vanzelf dat vele schriftsoorten of types niet zomaar te catalogeren zijn. In de loop der tijden ontstonden en ontwikkelen zich tal van handschriften en varianten, zodat zelfs de paleografen het nog steeds niet eens zijn nopens de benamingen die er moeten aan gegeven worden !

Zoals hoger reeds gezegd gaat onze aandacht enkel naar de minuskel en een daarvan afgeleid cursief.

« Cursief » stelt zich tegenover « staand » of « geposeerd » schrift dat langzaam en met veel aandacht voor de vormgeving geschreven wordt.

Cursief of lopend schrift noemt men elk schrift dat snel (« lopend ») geschreven wordt (4). Wie snel wil schrijven moet er naar streven de afmetingen van de letters te beperken, de vormen te vereenvoudigen om ze in één trek te kunnen neerpennen en de letters onderling te verbinden om de hand niet bij elke letter te moeten ophffen (5).

Wanneer een bepaalde schriftsoort overgaat in een cursief worden de persoonsgebonden elementen, waarover we het hoger reeds hadden, onmiddellijk

---

(4) Cursief is afgeleid van het latijns werkwoord « currere » (lopen, rennen), verteden deelwoord : « cursum ».

(5) Kan. Reusens, *Eléments de paléographie*, Leuven, 1899, p. 16.

merkbaar. Het schrift krijgt een eigen uitzicht, een eigen karakter naar gelang de persoon van de schrijver. In paleografische termen spreekt men dan van een « persoonlijke ductus ». Een cursief leidt ook meestal tot een verval van de schriftsoort waaruit het ontstaan is. Het « verslijt » als het ware, door een veelvuldig gebruik. Dit was het geval met het Gotiek cursief in de 16e en 17e eeuwen en dit is ook het geval met het mooie humanistisch cursief, waarvan ons hedendaags handschrift de onwaardige afstammeling is !

— * —
— ** —

II. — CURSIEVE SCHRIFTEN IN DE ARCHIEVEN VAN DE 14e TOT DE 18e EEUWEN

In de bloeitijd van de middeleeuwen (9e tot 12e eeuwen) was de kennis van het schrijven zeer beperkt. Het schriftwezen was een quasi-monopolie van de abdij-scriptoria (6). Monikken calligrafieerden er de manuscripten die nu nog gelden als meesterwerken van de schrijfkunst.

Het schrift was in die tijd niet persoonsgebonden, wel had elke abdij die over een scriptorium beschikte, haar eigen schriftvorm in zoverre dat men nu voor de benaming ervan gebruik maakt van de naam van de abdij waar het manuscript tot stand gekomen is : bv. Luxeuil-, Corbie-, Laonschrift, e.d.m.

De schriftsoort die in de 9e en 10e eeuwen tot stand kwam en lang daarna nog in onze streken gebezigd werd noemt men de Karolingische minuskel : Karolingisch naar de gelijknamige periode in de geschiedenis, minuskel naar de vorm van de letters (zie hoger). Alhoewel de meeste abdijen een eigen schriftsoort bezigden, vertoonden die schriften zo veel gelijkenis met elkaar dat zij onder een gemeenschappelijke benaming kunnen gekatalogeerd worden.

— * —
— ** —

Het einde van het Karolingisch tijdvak was gekenmerkt door een versnippering van het centraal gezag dat Karel de Grote gevestigd had. Het grote rijk van deze vorst werd verdeeld in kleine staten. De koningen hiervan hadden diezelfde autoriteit niet meer over hun gebied en dienden, om zich de trouw van hun vazallen te verzekeren, belangrijke delen van hun rijk in « leen » af te staan. Die vazallen waren op hun beurt verplicht delen van hun gebied in leen te geven aan hun eigen getrouwen. Dit systeem hield stand tot aan de Franse revolutie (1789). Het was al lang het stevige feodaliteitsprincipe niet meer dat geldig was, maar een zeer verwaterde vorm ervan. Het erfelijk worden van de lenen had reeds sinds lang het verval van het stelsel ingeluid.

Naast de lenen ontstonden er op allerlei wijzen steden en gemeenten die, door bepaalde vrijheden (keuren) en gunsten van de heer van het gebied, langzamerhand een zelfstandig beheer verkregen.

Het tijdperk van de 12e tot de 15e eeuwen, tijdens hetwelk de feodaliteit

---

(6) *Scriptorium* is een plaats of lokaal in een abdij waar de scribenten (schrijvers) de schrijfkunst beoefenden onder de leiding van een « magister », die zich op de kloostertucht beriep om zijn personeel naar zijn wil te richten (Dr. E. Strubbe, aang. werk) ; de scribenten waren verplicht de lettersoort te gebruiken die door de magister ontworpen en onderwezen werd.

haar hoogtepunt kende en de instellingen als steden en gemeenten tot volle ontplooiing kwamen, noemt men de late middeleeuwen.

In die periode gaat het maatschappelijk bestel over van de gesloten naar de open vorm. Het bestuur en de administratie worden uitgebreid, handel en nijverheid gaan meer en meer contacten zoeken buiten de landsheerlijke grenzen. Waar voorheen mondelinge contacten volstonden om de betrekkingen te regelen, worden, gezien de afstanden en de vermenigvuldiging van overeenkomsten en bestuurlijke tussenkomsten, veel meer geschriften vereist (briefwisseling, rekeningen, ordonnanties, processen, enz.).

Met die vooruitgang houdt de uitbreiding van de scholen gelijke tred, hetgeen uiteindelijk leidt tot het ontstaan van de universiteiten. Ook niet-universitaire tonen belangstelling voor de studie, hetgeen later, vanaf het einde van de 15e eeuw, nog gunstig zal beïnvloed worden door de boekdrukkunst (Gutenberg te Mainz vanaf 1455 en Dirk Martens te Aalst vanaf 1473). De uitbreiding van het onderwijs maakt heel wat leken bevoegd om bij de nieuwe administraties gelast te worden met het te boek stellen van akten, rekeningen, verordeningen, enz. Kenschetsend voor dit verschijnsel op het hoogste niveau is de oprichting door Filips de Stoute op 15 februari 1386 n.s., van de Rekenkamer van Vlaanderen, gevestigd te Rijsel, om een strenger beheer van zijn talrijke inkomsten te verzekeren (7).

Het schrift blijft dan ook niet langer een kunst die alleen in de abdijscriptoria beoefend wordt. Bij de universiteiten ontstaan eigen scriptoria. Ook commerciële scriptoria zien het licht, het zijn de zogenaamde librariërscriptoria.

Met de evolutie van het schriftwezen houdt ook een juridisch aspect nauw verband, nl. de bewijskracht die aan de geschreven overeenkomst wordt toegekend. Vanaf het einde der 12e eeuw worden de overdrachten van onroerende goederen, de vestigingen van renten en in het algemeen alle overeenkomsten meer en meer schriftelijk vastgelegd.

In de beschouwde periode is er wat het schrijfmateriaal betreft t.o.v. de vroegere gebruiken geen evolutie waar te nemen. Het gebruik van de ganze- of zwanepen houdt stand tot aan de opkomst van de stalen pen in de 19e eeuw. De ganzenpen had in de 11e eeuw de rieten pen (calamus) verdrongen (8). Ook de inkt wordt zoals vroeger door de scribe zelf gemaakt volgens een hem eigen recept.

Het perkament krijgt echter in de loop van de late Middeleeuwen een ernstig concurrent, nl. het papier. Vanaf 1270 wordt dit laatste eerst zeer sporadisch in onze streken gebruikt. Nochtans, gelijklopend met de evolutie van het schriftwezen, verovert het papier geleidelijk een ruime markt. Wanneer de productie van papier belangrijker werd was er ook meer vraag, zodat het tenslotte goedkoper werd dan perkament en van dan af een toenemend gebruik kende.

Al die feiten en omstandigheden vormen het kader waarin een nieuwe schriftsoort ontstaat, nl. hetgeen men veel later « Gotiek schrift » zou noemen.

(wordt voortgezet)

André GHYSELBRECHT

(7) D. L. Lemaire « Glossaire pour servir à l'étude de l'histoire et des Institutions de Dunkerque et de la Flandre Maritime », p. 40.

(8) In de oudheid kende men ook reeds een metalen pen, het was een soort bronzen calamus (M. Prou, Manuel de Paléographie Latine et Française, 4e ed., p. 27).